

A késő modernitás globalizációelmélete és a kockázattársadalmi identitás¹

BÖCSKEI BALÁZS

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet
ELTE Társadalomtudományi Kar Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézet

ABSZTRAKT

A modernitás egymásra kölcsönösen ható fragmentált kulturális jelentésrendszerek, folyamatosan változó és átalakuló gazdasági és politikai viszonyok összessége, amely komplexitás a (világ) kockázati társadalom szerkezetében egészen az egyén szintjéig megnyilvánul. A késő modern fordulatát követően hatványozódik az a jelenség, hogy sem a globális szereplők, sem az identitás megválasztásának, a kockázatok észlelhetőségének, és azokkal való szembesülésének esetében nem egyenlően vannak megosztva azok az eszközök és lehetőségek, amelyek a választás képességét meghatározzák. A tanulmány az új egyenlőtlenségi faktorokat és a késő modernitás aszimmetrikus hatalmi viszonyait a globalizációelmélet két közelmúltban elhunyt szociológusa (Ulrich Beck és Zygmunt Bauman) vonatkozó munkái mentén mutatja be. A világkockázati társadalomban a kockázatot nem egyformán viselik az egyes közösségek és egyének. Ennek megfelelően a tanulmány megállításai szerint a manőverezés szabadságával sem ugyanolyan mértékben rendelkeznek a globalizált gazdaság és a lokalizált szegénység alanyai. Ennek bemutatására, illetve az egyes posztmodern életstratégiák beazonosításához a tanulmány a tárgyalt szociológusok identitásra vonatkozó munkáira támaszkodik. Utóbbiaknak megfelelően a vizsgálat arra a következtetésre jut, hogy a kockázat reflexivitásából leginkább azok profitálhatnak, akik az új egyenlőtlenség fenti pozíciójában vannak, akiknek van hatalmuk ahhoz, hogy az általuk létrehozott konfliktusokat meghatározzák, és áttolják azokat a kockázati definíciók küzdelemből kizártakra.

KULCSSZAVAK: *késő modernitás, globalizáció, Zygmunt Bauman, kockázattársadalom, bizonytalanság politikai gazdaságtana, Ulrich Beck*

¹ A tanulmány a Politikatörténeti Alapítvány Társadalomelméleti Műhelyének támogatásával készült.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

ABSTRACT

Globalization theory of late modernity and identities in risk society

Modernity is the sum of the fragmented cultural systems of meaning, that are mutually influential on each other, plus of economic and political relations continually changing and transforming – a complexity that manifests itself in the structure of the (world) risk society even on the level of the individual. Following the late modern turn, the phenomenon of the means and opportunities determining the ability of choice is not being shared equally, but multiplied as regards global actors, as well as choice of identity, perceptibility of risks and facing them. The study presents the new inequality factors and the asymmetric power relations of the late modernity along the works by the recently died sociologists of the globalization theory (Ulrich Beck and Zygmunt Bauman). In the world risk society, each community and individual bear the risks indifferently. Accordingly, the ascertainments of the study are that the globalised economy and the subjects of the local poverty do not possess the same degree of the freedom of maneuvering. In order to demonstrate this and also to identify each postmodern life-strategy, the study relies on the works on identity by the discussed sociologists. According to the latter, the study concludes, that the reflexivity of the risk is the most profitable for those who are in the high position of the new inequality, thus, have the power to determine conflicts generated by them and inflict them on those excluded from the struggle of definition of risk.

KEYWORDS: late modernity, globalization, Zygmunt Bauman, risk society, political economics of uncertainty, Ulrich Beck

Bevezetés

A modernitás, a globalizáció és a kapitalizmus egymáshoz való viszonya évtizedek óta a társadalomtudományi érdeklődés középpontjában van, és ezek együttes és komplex vizsgálatának megfelelően a magyarországi társadalomtudományi kutatások is mindinkább előtérbe helyezik a modernizációelméletek összehasonlító vizsgálatát (Sik 2012, 2015). A modernizációelméletek különböző perspektívákból írják le az adott kor társadalmi, kulturális, gazdasági szerkezetét, és komparatív vizsgálatokkal (Sik 2015) a társadalmi konfliktusok modernitással összefüggő kapcsolatahoz is közelebb jutunk. Tovább erősíti kurrens kutatási jellegüket a kollektív identitások reflexív potenciáljainak megvilágítása is.

Jelen tanulmányban annak a korszakváltásnak mezoszinten a globális folyamatokra, mikroszinten az identitásra gyakorolt hatását mutatom be, amely a modernitás késő modern cezúrájával előállt. A tanulmány annyiban érinti a kapitalista modernizáció kérdéskörét és paradoxonjait, amennyiben azok illusztrálják a modernitás történetében bekövetkezett tárgyalt fordulatot. A modernitást nem azonosítom a kapitalizmussal, előbbit egymásra kölcsönösen ható fragmentált kulturális jelentésrendszerek, folyamatosan változó és átalakuló gazdasági és politikai viszonyok összességéként értelmezem.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A modernitás, a globalizáció és a kockázat meghatározáshoz leginkább a késő modernitás közelmúltban elhunyt teoretikusaira támaszkodom, Zygmunt Baumanra, illetve Ulrich Beckre. Utóbbiak munkái a kritikai tradíciót is felvállaló reflexív modernitás gondolatát is magukban hordozzák, mely fogalom társadalmi háttere az egyének és az intézmények cselekvési, illetve működési szintjén történő változásokat, továbbá a modernség értelemkrízisét, a bizonytalanság és áttekinthetlenség növekedését is feltételezik. Ulrich Beck a bizonytalanság politikai gazdaságtanával, Axel Honneth és Martin Hartmann „a kapitalizmus paradoxonjaival” (Hartmann – Honneth 2008), Anthony Giddens az „elszabaduló világ” (Giddens 2005) terminusával írta le ezt az ellentmondást, amely egyben a modernség lineáris elgondolását is megkérdőjelezi. Míg Becknél a reflexív modernizáció a modernizáció mellékkövetkezményeként áll elő, addig Anthony Giddens vagy Scott Lash esetében a modernizáció alapjaihoz, következményeihez és problémáihoz, azaz a tudáshoz kapcsolódik (Giddens 1994, Lash 1994). Utóbbiak kizárják a mellékkövetkezmények és a nemtudás jelentőségét, míg Beck a reflexió (tudás) mellett a reflexet, azaz a nemtudást is figyelembe veszi. Giddens szerint minél modernebb egy társadalom, úgy az konfliktusait, dinamikáját és struktúráit tekintve annál több tudást termel ki. Az önmagáról való tudás megnövekedése egyben azt is jelenti, hogy azt egyre jobban és nyomatékosabban alkalmazza, továbbá a társadalmi fejlődés egy szakaszáig elfoglalja a tradicionális cselekvést a társadalmi struktúrák és intézmények, tudásfüggő, tudományt közvetítő, globális rekonstrukciójaként. Viszont a megnövekedett tudás egyben döntéseket is feltételez, és cselekvési szituációkat tár fel. Az egyének egyre jobban elszakadnak a struktúráktól, és a létrejött bizonytalanságok közepette újra kell fogalmazniuk cselekvési helyzetüket a reflexív modernizáció keretei között (Giddens 1994, 2005). Giddens álláspontja értelmében a társadalomban végbemenő változások a strukturáció folyamata révén érthetőek meg, az intézmények és cselekvők kölcsönhatásaként. A cselekvőt az a törekvése hajtja, hogy otthon érezze magát a világban (ontológiai biztonság) [Giddens 2013a], ez utóbbi feltétele az én fenntartásának. Az egyén ehhez rutinokat alakít ki, amelyek révén lehetősége nyílik a stabil cselekvésmintázatok megjelenítésére, a kiszámító elvárások terének, így saját szerepeinek kialakítására. A rutinok megteremtésének szándéka mellett megjelenik a reflexivitás folyamata is, az egyén környezetének és saját maga állandó monitorizálásának képessége, a szüntelen változtatásra vonatkozó kísérletek (Rényi – Sik – Takács 2014). Míg azonban a premodern kontextusban a tradícióból lehet választ kapni az élet egzisztenciális kérdéseire, addig a késő modernitásban nincsen olyan megkérdőjelezhetetlen szemantika, amelynek a keretében az egyén magától értetődő válaszokat kaphat (Sik 2013: 132–133). A késő modern állapotban így a cselekvés immáron nem (csak) a szűkös javak és erőforrások megszerzésére irányul, hanem a modernitásra, mint poszttradicionális rendre jellemző identitáskonstruálásra, illetve én-projektek megvalósításának szükségességére (Giddens 2013b). Ugyanakkor a

KÖZELKÉP – Tanulmányok

késő modernitásban az én társadalmi környezetének változásai nem konzisztensen illeszkednek az emberi elvárásokhoz és ellenőrzésekhez (Giddens 2013c: 125), ezért állításom értelmében a modernitás komplex, nemlineáris rendszerként értelmezendő, és a globalizáció egyike annak a talaján keletkező folyamatnak, amely magán hordozza az előbbi önellentmondását. Anthony Giddenshez hasonlóan értelmezem tehát a folyamatokat, aki szerint „a »kockázati társadalomban« élni nem más, mint egy kalkulatív hozzáállással élni a cselekvés nyitott, pozitív vagy negatív lehetőségei iránt, amelyekkel egyénileg és globálisan folyton szembe találjuk magunkat kortárs társadalmi létezésünk során” (Giddens 2013: 126).

A kutatás első fázisában született alábbi munka ennek okán alapvetően *destruktív* szándékkal íródott, tudományos programját a modernitás interdiszciplináris megközelítése adja. A tanulmány a bevezetőt követően Zygmunt Bauman nyomán a késő modern elméleti keret bemutatását követően a globalizáció értelmezését, az identitásnak globális folyamatokkal bekövetkező fordulatát, interpretálását, érzékelését és megfoghatóságát végzi el. A globalizáció és az identitás együtt tárgyalása alkalmassá lesz, hogy a továbbiakban összefüggésben napjaink migrációs hullámával (Csuka – Török 2015) a Zygmunt Bauman által leírt „turisták” és „csavargók” kifejezések tartalmi kifejtésre kerüljenek, mégpedig a globalizált gazdaság és lokalizált szegénység tükrében. Ezt követően a tanulmány mindezeket a jelenségeket a (világ)kockázat keretében vizsgálja, úgymint a kockázat, észlelés különbözőségébe, a kockázatok, antagonizmusok logikájába, illetve az Ulrich Beck alapján használt bizonytalanság politikai gazdaságtanába illesztve.

Késő modern szociológiai elmélet és a globalizáció

ZYGMUNT BAUMAN ÉS A POSZTMODERN SZOCIOLÓGIA

Zygmunt Bauman az *Intimations of Postmodernity* című könyvében az „alternatívák nélküli világ” címszóval írta le a kelet-európai szocializmusok összeomlása utáni világot (Bauman 1992), az egyént körbevevő világ folyamatos zsugorodása mellett ugyanis a pluralizmus megtermékenyítő erejét is megkérdőjelezi. Az alábbiakban az ellentmondások keretében felvázolt globalizáció értelmezéséhez és a tanulmány szemléletéhez egy korábbi, *Van-e posztmodern szociológia?* címmel írt tanulmányára (Bauman 1993) térek ki, amely a modern–posztmodern korszakváltás kapcsán íródott abból a célból, hogy a posztmodern szociológia szemszögét meghatározza. Bauman az ebben olvasható nézőpontot alkalmazza a később idézett munkái során, beszéljen identitásról, a munkatársadalom átalakulásáról vagy a globalizáció folyamatának komplexitásáról. Az egyes tudáskonceptciók esetében azok egyidejű fel- és leértékelését adottnak veszi: „A posztmodern világ plurális elemei nem rendezhetőek el egy evolúciós sémában mint alacsonyabb vagy magasabb rendű szakaszok, és

KÖZELKÉP – Tanulmányok

nem tekinthetők a közös problémák »helyes« vagy »helytelen« megoldásainak sem. Semmilyen tudás nem értékelhető a kultúra, a hagyományok, a nyelvjátékok stb. kontextusán kívül, mely által létezik és értelmet nyer. Ezért (a tudásnak) nincs »kontextuson kívül« igazolható érvényességi kritériuma. Univerzális mércék hiányában a posztmodern világ gondolja nem a felsőbbrendű kultúra globalizálása, hanem a kultúrák közötti kommunikáció és kölcsönös megértés biztosítása” (Bauman 1993: 14). Bauman a későbbiekben is az univerzalizmus hiábavalósága mellett érvelt, ehelyütt a szociológiát ért kihívásokra reagál, úgymint arra az elmozdulásra, amely az empirikusságra épülő szociológiáról a szociológia mint a megértés képessége felé tolódik. A modern, empirikus szociológia kialakulása a társadalom teljes irányítására törekvő állam igényeire adott válaszként értelmezhető: „a tőke munkaerő formájában leköttötte a társadalom többi részét, és az állam felelősséggel tartozott a tőke és a munkaerő újraárusításáért, tehát biztosította a kötöttség folyamatosságát – az állam a »társadalommenedzselés« hatalmas apparátusát és a társadalommenedzselés szakértelmének gazdag kínálatát igényelte. Az empirikus szociológia módszerei és mesterségbeli tudása e kereslethez és az ebből adódó lehetőségekhez illeszkedett” (Bauman 1993: 15). Bauman azonban más szerepet szán a szociológiának, és az alábbiakban, amikor a globalizáció kontextusában az életvezetési szokások változására, továbbá az identitásprojektekre helyezem a hangsúlyt, követem szemléletét. Szerinte ugyanis a posztmodern állapotban a szociológiának hagyományos feladatkörain túl arra kell irányulnia, „amire a szociológiai diskurzus egész története során irányult: a homályos áttetszővé tételére, a látható élettörténeteket a látható társadalmi folyamatokhoz kapcsoló kötések megvilágítására, annak a megértésére, mitől működik a társadalom azért, hogy ha lehet, »szabadabban« működhessen. Csakhogy ez már nem az a társadalom, amely a szociológiai diskurzust életre hívta. Következésképpen, ha »ugyanarra irányul«, akkor ez új problémákat és új feladatokat jelent” (Bauman 1993: 20).

GLOBALIZÁCIÓ ÉS IDENTITÁS

A posztindusztriális átmenetet és a globalizációt figyelembe véve az identitás kérdésköre ezek közé az új problémák közé tartozik. A „szorosból a laza kapitalizmusba, a szilárdból a folyékony vagy cseppfolyósított modernitásba való átmenet képezi azt a keretet” (Bauman 2008: 22), amellyel az individualizáció új története elkezdődött. Bauman nyilvánvaló ténynek tartja, hogy individualitásunk társadalmi termék, ugyanakkor „nem lehet elégszer elismételni ennek az evidenciának az ellenkező oldalát: társadalmiságunk formája, és a társadalom is, amelyen mindannyian osztozunk, az »individualizáció« feladatához kötődő fogalmainktól és reakcióinktól függ” (Bauman 2001: 13).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Egy általánosabb definíció értelmében az individualizáció lenne az a folyamat, amely során az egyének megtanulhatják, hogyan szabadulhatnak fel a társadalmi személyiségüknek tulajdonított, öröklött vagy eredendőnek tekintett meghatározottságoktól. A modernitás által kiváltott általános kényszer ugyanis, hogy az individuum életervet készítsen, identitását feladattá alakítsa át, társas kereteit újraalkossa. Míg az identitás egyszeri konstruálása a globalizációt megelőző idők jellegzetessége, addig újra- és újrakonstruálása egy mellékhatás, amely a globalizáció és az individualizáció találkozásából születik meg, továbbá abból a feszültségből, amelyet a globalizáció folyamatai előidéznek (Bauman 2001). Ez az identitáskeresés megoszt és szétválaszt, legyen szó az egyén, a nemzetállam vagy a globális hálózatok szintjéről. A „cseppfolyós modernitásban” ugyanis nem csak az egyéni társadalmi helyzetek, hanem azok a helyek is mozgásban vannak, cserélődnek, illetve keverednek egymással, amelyben való rögzítettségre az individuumok eredetileg törekedtek. Így nemcsak a hálózatok, hanem a célok, azaz az „életprogramok” is úton vannak. Az áramlások terében „minden individuum változtatja helyét. A célpontok és a hozzájuk vezető utak maguk is mozgásban vannak. A »gyökértelenség« ma már olyan élmény, amely többször is megismétlődik egy ember életében” (Bauman 2001: 12), s ebben a rugalmas környezetben minden rögzítettség kontraproduktív. A posztmodern életstratégia ugyanis nem az önazonosság kialakítását, hanem bármilyen rögzítettség elkerülését célozza meg (Bauman 2004). Bauman mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „A feladat az, hogy a »legközelebbi útkereszteződésben« kiválasszuk a »legkevésbé kockázatos« kanyart, hogy még időben irányt változtathassunk, mielőtt az előttünk álló út járhatatlanná válik, mielőtt nyomvonala megváltozna, mielőtt az úti cél, ahova eljutni szeretnénk rajta, megváltozik, vagy teljesen elveszíti a vonzerejét. Más szóval a dilemma, amely az ezredfordulón az embereket gyötri, nem annyira az, hogyan valósítsák meg az általuk választott identitást, és hogyan ismertessék el a környezetükkel, hanem hogy milyen identitást válasszanak, és hogyan maradhatnak éberek, hogy észrevegyék, ha a választott identitás kiszorul a piacról vagy elveszíti a vonzerejét” (Bauman 2001: 12).

Bauman posztmodern fogyasztója egy olyan életjátékba keveredik, amelynek szabályai állandóan változnak a játék, azaz az identitáskeresés, s az átmeneti birtoklás során. Ebből a szempontból az egyén akkor jár el ésszerűen, ha a nagy erőfeszítéseket megkívánó játékokat kisebb darabokra szabdalja, illetve rövidebb, kisebb erőbevetéssel járó játékokra cseréli. Bauman ezt a következő módon foglalja össze: „A játék rövidre fogása azt jelenti, hogy őrizkedjünk a hosszútávra szóló kötöttségektől: elhatárolódunk attól, hogy így vagy úgy »rögzítsük« magunkat valamihez; nem kötjük magunkat egy adott helyzethez, legyen a mindenkori köztes állomás bármilyen kellemes is; életünket nem áldozzuk fel egy adott szakmának; nem ígérünk állandóságot vagy hűséget egy embernek vagy dolognak sem. Nem arról van szó, hogy a jövőt kontrolláljuk, hanem hogy semmilyen körülmények között sem építjük

KÖZELKÉP – Tanulmányok

be, vagyis arról gondoskodunk, hogy a következmények ne nyúljanak túl a játékon magán, vagy ha igen, akkor ne kelljen felelősséget vállalni ezekért a következményekért; összességben tehát a múlt jövőre gyakorolt befolyását semmissé tegyük” (Bauman 2004: 197). Az individuum az állandó jelen állapotába kerül, amelyet úgy ér el, hogy keresése során epizódokra fragmentálja az időt, minden epizód önmagában áll, az előzővel és a következővel semmiféle kontinuitást vagy reflexiót nem mutatva. Az egyén egy összefüggéstelen és ellentmondás nélküli életstratégiát alakít ki, amelynek fő jellemzője, hogy „a minduntalan átdolgozott értékek, a folyton változó életpályák és az összemosódó referenciakeretek kaleidoszkopikus világában a manőverezés szabadsága válik a legfőbb értékke, azaz a meta-értékké; csak ezen keresztül vezet út a többi, múltbeli, jelenbeli és jövőbeli értékhez” (Bauman 2001: 12).

A GLOBALIZÁCIÓ NYERTES VÁNDORAI – ÚJ GLOBÁLIS OSZTÁLY

Baumannál azonban a manőverezés szabadságával nem ugyanolyan mértékben rendelkeznek a „lokalizáltak”, mint a „globalizáltak”. Egyik csoport sem áll kívül azon a világon, amely a fogyasztói társadalom és a globalizáció összefüggésében előállt. Eszerint mindkét típus választásokra van ítélve, ugyanakkor közöttük nem egyenlően vannak megosztva azok az eszközök, amely a választás képességét meghatározzák. Ennek értelmében egy új egyenlőtlenségi faktorról beszélhetünk, amely egyben a globális rétegződés metaforája is. Ez pedig a globális mobilitáshoz való hozzáférés, amelynek eredményeként a mobilitás új hierarchiájának tetején és alján elhelyezkedő világok élesen különböznek egymástól, és az érintkezés is egyre valószínűtlenebb a két pólus között.

A globalizáltak csoportja egy területen kívüli osztályt jelöl, tagjai mindennemű fizikai és térbeli korlátoktól mentes hatalommal és mobilitási képességgel rendelkeznek. Az új globális osztály olyan kozmopolita társadalmi csoportot takar, amelynek tagjai származási helyüktől, nemzetiségüktől függetlenül hasonló értékrenddel, világképpel és identitástudattal rendelkeznek. Ezen osztály rekrutációját tudósok, kulturális menedzserek, illetve a multinacionális vállalatok vezető szakemberi adják. A globalizáltak munkahelyeiket évente akár gyakrabban is változtatják, mindenütt otthon vannak, s közösséget szintén a határokon túli elitek tagjaival tudnak vállalni (Bauman 2002). Bár Bauman a fent említett könyvében nem árnyalja, de az előbbi osztálynak az árnyékában és párhuzamosan vele egy további nemzetközi szakemberréteg is mozog, amely nem a verseny-, hanem a kormányzati szféra globális összefonódásait használja ki. Tagjai a különböző kormányközi szervezetek vezetői és adminisztratív képviselői, továbbá specializálódott nemzetközi szervezetek munkatársai.

Saskia Sassen szerint a globális osztályok nem feltétlenül kozmopoliták, hanem részben beágyazva maradnak a lokalizált környezetben (Sassen 2006), Bauman vi-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

szont arra helyezi a hangsúlyt, hogy a globalizáltak bárhová is utazzanak, integráns és cselekvő részét alkotják annak a globális fogyasztói társadalomnak, amelyben ők állandóan mozgásban vannak. Tapasztalataik immáron nemcsak materiálisak, hanem az új és korábban nem tapasztalt érzések gyűjtéséből is állnak. A globalizáltak számára a tér elvesztette korlátozó erejét, s valódi vagy virtuális értelemben egyaránt beutazható, hiszen utóbbi a hálózatiság miatt nélkülöz minden objektivitást vagy kívülállást (Bauman 2002). Az állandó jelenben, az epizódok egymásutániságában élnek a „tulajdonképpen társadalmi” cselekvés peremén, ugyanakkor a marginalitás nem a személyükre, hanem a tevékenységükre vonatkozik (Bauman 2004). Turistákká lettek egy csavargókkal szegélyezett globális térben.

TURISTÁK ÉS CSAVARGÓK

Bauman elméletében a „turistának lenni” állapot privilégium, a posztmodern állapothoz való korhú alkalmazkodás jele. Ezért nem csak a hálózatokban mozgó és tevékenykedő gazdasági szakemberek számítanak turistának, hanem a kozmpolitizmust életstratégiaként értelmező kulturális menedzserek és értelmiségiek is. A turista ellenpárja a csavargó, aki szintén mozgásban van, „de a »lökés« és a »vonzás« tényezőinek egyensúlya a csavargó esetében a »lökés« felé mozdul el, míg a turista esetében a »vonzás« lesz a mérvadó” (Bauman 2004: 204). A turista világához tartozó esetben az utazás nem korlát vagy kihívás, hanem életstílus, amely örömet okoz és az élményszerűség látszatát nyújtja. A turista esetében már nincs egybeesés a térbeli, időbeli és egzisztenciális mobilitás között, mozgásuk egy önálló, a helyváltoztatástól részben függetlenedő életforma jele. A turista célja már nem csak az utazás vége, hanem beépül magába az utazásba, mint egy „másik élet”. A turista identitásának az utazás a szubjektív ökonómiájának lényegi pontja (Barrere – Martucelli 2008). A mobilitás azonban nemcsak a turisták privilégiuma, hanem a modern világ szerkezeti adottsága. Szemben azonban a turistákkal a csavargók illegálisan és kényszerből utaznak, nem az élmények, hanem a tőke áramlásának nyomában. Míg az előbbiek esetében a tér elveszítette korlátozó erejét, addig utóbbiak számára a bevándorlási ellenőrzésekben és tartózkodási törvényekben újrakonstruálódik. Bauman szerint éppen a csavargók káoszszerű és jelentésnélküli vándorlása az, amely a célállomások lakóiban reflexió nélküli szorongást keltenek, hiszen abból a mozgásszabadságból adódnak, amelyek révén a turista alkalmasnak mutatkozott az addigi lokalitásához kötött ellenőrzés hálójából kibújni. Ez a kibújás azonban annyiban rendeltetéskényszerű, hogy a mozgást lokalitásának jelentéstartalma indukálja, s így nem választott utazás, hanem jelentéskeresés. Míg a turista utazása a fragmentált identitástól hajtva is történhet, addig a csavargót az elvesztett identitás keresése motiválja az elindulásban. Illeszkedve a késő modernitás paradoxonához, a csavargók „önkéntelen turisták”, az élménykeresésből adódóan a turista életmódja viszont

KÖZELKÉP – Tanulmányok

benyomásgyűjtögetés, a „csináld magad életút” metaforája, amely világot kizárólag az esztétikai kritériumok strukturálnak.

A csavargó tehát a turista alteregója, nincsenek turisták csavargók nélkül, ugyanakkor a turisták mozgásának feltétele a csavargók leláncolása. Holott a turista és a csavargó egyaránt fogyasztó: „késő modern vagy posztmodern fogyasztók, egyszerűen benyomáskeresők és tapasztalatgyűjtők; a világgal való kapcsolatuk elsődlegesen esztétikai alapú: a világot az érzékelés táplálékaként fogják fel – a lehetséges tapasztalatok melegágyaként [az Erlebnisse (élmények) fogalom értelmében, amely az ember által átélt állapotokat jelöli, nem pedig az Erfahrungen (tapasztalatok) értelmében, amely az emberrel megtörténő eseményekre utal – a jelentős megkülönböztetés megvan a németben, de hiányzik az angolból] és az előidézett tapasztalatok alapján térképezik fel” (Bauman 2002: 146). A csavargó a globálisok kulturális hibridizációjának kreatív és felszabadító tapasztalatát saját lokális identitásának relativizálásaként éli meg. Ez a kikényszerített lokalizáció újratermeli a globalizációs hatások szelektivitását. Bauman érvelése során a globalizációt a turisták vágyaival és álmaival azonosítja. A tárgyalt kategóriákat a globalizált gazdaság, lokalizált szegénység fogalmaiba ágyazva a globalizáció strukturálta egyenlőtlenségek további mélyítése lehetséges, a továbbiakban ennek kibontásával közelítenék a későbbiekben a kockázat kortárs ismérévéhez. Ehelyütt érdemes megemlíteni, hogy Bauman turistája és csavargója, különösen a turisták hasonlósága ellenére sem feltethető meg Luc Boltanski és Eve Chiapello immáron korszakos munkájukban leírt nyertesek és vesztesek csoportjainak (Boltanski – Chiapello 2007). A szerzők eleve nem a globalizáció felől közelítenek, és munkájukban a kapitalizmus történeti átalakulására fókuszálnak. Munkájukban az 1970-es évek posztfordista fordulata utáni kapitalizmust a hálózati alapú, teamekbe és projektbe kötő munkaszervezeti formaként írják le. E struktúra az egyéntől önálló interakciót, a hálózat pedig spontán önszerveződést vár el. Megszűnik a korábbi foglalkoztatási módokra jellemző stabilitás és folytonosság, fragmentált életpályák és tapasztalatok állandósulnak, különböző vagy egymásra épülő egyenlőtlenségi folyamatokkal szembesülő hálózati egyénekként (Boltanski – Chiapello 2007). Ebben a hálózati kapitalizmusban új, személyiségstípusként leírható pozíciók alakulnak ki. Ilyen a csaló, aki „a birtokába jutott információkat (részben) megtartja magának, arra törekszik, hogy az általa kialakított kapcsolatok szükségképpen rajta keresztül haladjanak át, de az nem célja, hogy másokat is helyzetbe hozzon, hogy olyan kapcsolatok létrejötte felett bábáskodjon, amelyek később nélküle is működhetnek” (Fáber 2007: 152). Szintén a térmobilitás lehetőségével bíró nyertesek nagy csoportjába sorolható az építő, aki „megszervezi a maga körül létrejött munkacsoport tevékenységét, a megszerzett információkat továbbadja, a csapatmunka keretei között lehetővé teszi munkatársai kibontakozását is, új kapcsolatok kialakulását segíti elő, olyan kapcsolatokat, amelyeknek ő nem feltétlenül részese” (Fáber 2007: 152). Előbbiek alkotják a network-világ elitjét, a

KÖZELKÉP – Tanulmányok

kevésbé kiszolgáltatottak pedig nem velük szemben, hanem ugyanazon hálózaton belül állnak (Boltanskiék kizsákmányolás alapú társadalomrétegződés-modelljéről lásd Fáber 2007).

GLOBALIZÁLT GAZDASÁG, LOKALIZÁLT SZEGÉNYSÉG

Ulrich Beck *Mi a globalizáció?* című munkájában külön fejezetet szentel annak a baumani kettősségnek, amelyet Bauman a globalizált gazdaság és lokalizált szegénység kifejezésekkel ír körül (Beck 2005). Az alábbiakban a globális erőter azon világot mutatom be, ahonnan a baumani csavargó útjára indul, hogy helyén így egy módosuláson áteső lokalitást hagyjon.

Bauman szerint első ízben a multinacionális vállalatok globális hálózatainak terjedése kezdte ki az eddigi territorialitást. A vállalatok a gazdasági környezet változásával bármikor elhagyhatnak egy-egy nemzetgazdaságot, anélkül hogy költözésük következményeit magukkal kellene vinniük. Ezt a dilemmát Ulrich Beck a bizonytalanság politikai gazdaságtanával írta le (Beck 2006). Még inkább bonyolódik ez az adottság azzal, hogy a multi- és transznacionális vállalatok önhatalmúlag képesek különválasztani a beruházás és a termelés, a lakóhely és az adózás helyszíneit, akár úgy is, hogy egymás ellen játsszák ki őket. Ez az új gazdasági szektor olyan uralomra tesz szert, amely a másik oldalon a politika és a demokrácia intézményrendszere iránti közönyt, továbbá illegitim társadalmi rendet eredményez. Mindennek oka, hogy „a konszernnek új hatalmának alapját – az államhatalomtól eltérően – nem az erőszak mint ultima ratio képezi, amellyel saját akaratát rákényszerítheti másokra; ezért e hatalom sokkal mozgékonyabb, helyhez nem kötött és így »globálisan bevethető«. Ezen uralom zsarolási potenciálja tökélyre viszi a gazdasági cselekvés logikáját: mindig és mindenhol nemet mondani, nem indítani beruházást, anélkül hogy ezt a nyilvánosság előtt meg kellene indokolni – ez a világgazdasági szereplők központi mozgatóereje” (Beck 2006: 28).

Bauman hasonlóképpen írja le ezt, amikor arról értekezik, hogy a befektetők rendelkeznek azzal a mobilitással, amely egy kötöttségektől mentes feltételnélküliségben ölt formát. Ők ugyanis elváltak azoktól a kötöttségektől, amelyek a munkavállalók, a szegények és a még meg sem születettek irányában korábban fennállt az uralom részéről. Egy új aszimmetria alakult ki a „hatalom területen kívüli jellege és az »egész élet« folytatódó, területhez kötöttsége között” (Bauman 2002: 27). Az időbeli és térbeli távolságok technológia általi megsemmisítése egy új polarizációt eredményezett, amely egyes entitásokat területen kívülivé tett, másoknak pedig úgy alakította át lokalitásait, hogy jelentőségétől és identitáshordozó képességétől fosztotta meg azokat. Ezek a lokalitások a hálózati társadalomba való integrálódás lehetőségét is elveszítik. A lokális, helyi közösségek megfosztódhatnak társadalmi jelentőségüktől, fizikai térré redukálódhatnak. Míg egyik oldalon a globális-lokális

KÖZELKÉP – Tanulmányok

viszony kikényszeríti a transzlokális kultúrák és életmódok új analitikus-empirikus szemléletmódját, addig a másik oldalon szét is választja a világtársadalmat. Mindezt érzékeltetve Roland Robertson nyomán Bauman bevezeti a globalizáció fogalmát, amely értelmezésében egy olyan világméretű, új stratifikációs folyamat, amelyben egy új, világméretű, szociokulturális, önmagát reprodukáló hierarchia épül fel. Mindez konkrétan azt jelenti, hogy „a kvázi szuverenitásokat, a területi megosztottságokat és az egyének elkülönítését, amelyeket a piac és az információk globalizációja kivált, és »kötelezővé« változtat, nem egyenlő társak sokféleségét tükrözik” (Bauman 2002: 111). A globalizáció folyamatát leginkább a tőke, a pénzügyek, a választási lehetőség és a hatékony cselekvés minden más forrásának koncentrációs folyamatként, továbbá a cselekvési és mozgásszabadság (ez utóbbiak gyakorlati okból szinonimákká váltak) koncentrálásaként lehet értelmezni (Bauman 2002). Egy olyan globális tér jön létre, amelynek egy fenti pólusán – a hierarchia tetején – a globálisan mozgó elitek állnak, akik számára a realitás és a virtualitás is átjárható tereké váltak. A másik oldalon egy bezárkózó világ áll, amelyben a szegények, a hálózatok működtetése szempontjából felesleges szerepet vesznek fel. Bauman álláspontja szerint a globalizáció nyertesei és veszteseiben a jövőben sem lehet egységes értelmezési mezőről beszélni, mely a kockázatok észlelhetőségének, és azokkal való szembesülésének új globális egyenlőtlenségét hívja életre. Mászt lát kockázatnak a globalizáció nyertese és vesztese, továbbá a nyertes tevékenységének kockázatait gyakran azok észlelhetősége tekintetében a kevésbé aktív szegényekre hárítja. A társadalmi kockázatdefiníciókhoz és kockázatdiskurzusokhoz kapcsolódó versenyt és vitát nem lehet azonban kizárólag a gazdaságra vagy a politikára korlátozni. Ulrich Beck szerint ugyanis „a kultúrafüggő politikai ellentétek és a materiális pusztítások, valamint a sérelmek egyidejűségéről van szó, amelyek a világtársadalom központi idegrendszerében gyökereznek” (Beck 2008: 196). Mielőtt a kockázat és világkockázat-társadalom kontextusában kialakuló új globális egyenlőtlenséggel foglalkoznánk, a kockázat fogalom definíciójával, illetve a globalizáció komplexitása következtében annak jelentésváltozását ismertetem.

A kockázat definíciójától a bizonytalanság politikai gazdaságtanáig

KOCKÁZAT – KOCKÁZATTÁRSADALOM – VILÁGKOCKÁZAT-TÁRSADALOM

A kockázat fogalom definiálása során különbséget kell tennünk annak szemantikája és a fenyegetettség, bizonytalanság kifejezés között. Esetünkben a kockázatból eredő konfliktusok fő jellemzője, hogy a döntéshozatal korábbi politikamentes területei a kockázatok nyilvános feltárásával és a társadalmi gondolkodásba történő beépülésével átpolitizálódnak (Beck 2005). A kockázat jelentéstanából is arra lehet következtetni, hogy az a jelenünkben tematizálódó eljövendő veszélyekre vonatkozik,

KÖZELKÉP – Tanulmányok

amelyek gyakran éppen a civilizáció sikereiből adódnak. A kockázatfogalom használata a társadalomtudományi szókészletben azzal az ismételt megerősítésével járt, hogy a modernitás világa kontingens, ebből következőleg a tapasztalati dimenziója az előre nem látható dolgok felfedezése, feltételezése és elszenvedése. Egy vég- és határok nélküli globális térben a kockázatok testesítik meg a haladás (a világtársadalomhoz való közeledés) és a hanyatlás (világunk széthullása és polarizációja) dialektikáját. Ulrich Beck különböző munkáiban definiálja a kockázatot – saját meghatározásaitól nem eltérő módon. A következőkben ezen változatok közül egyre támaszkodok: „A kockázat egy olyan társadalom mobilizálódó dinamikájának felismerési és gondolkodásbeli sablonjait jeleníti meg, amely szembesül az önmagát létrehozó jövő nyitottságával, bizonytalanságaival és korlátozásaival, és amelyet nem szabályoz vallás, hagyomány vagy a természet túlereje, és amely elvesztette hitét az utópiák gyógyító erejében” (Beck 2008: 16). A kockázattal tehát a modernitás linearitás történetiségébe vetett bizonyossága kérdőjeleződik meg, amelynek helyét a tudás és nemtudás valószínűség horizontja foglalja el. Beck alapján a kockázat nem a nagyobb tudással győzhető le, hanem az éppen a nagyobb tudásból ered.

Ulrich Beck a korszakos 1986-ban megjelent könyvének címével az ellenőrizhetetlenség és bizonytalanságok univerzalitása korának eljövételére hívja fel a figyelmet. A kockázattársadalom akkor épül fel, amikor a nemzetállam elveszíti szuverenitását, a nemzetállami kockázati szerződés diszkreditálódik, azaz diszpozícióba kerül az a konszenzus, amely az addigi modernizációs folyamat motorja volt. A kockázattársadalom dinamikája abban áll, hogy egy olyan világban vagyunk kénytelenek élni, amely azon alapszik, hogy az előállított és önmagunk által létrehozott bizonytalanság feltételei közepette kénytelenek vagyunk döntéseket hozni saját jövőnk felől.

Beck elméletében egy döntő különbség van az ipari és a reflexív modernitás kockázatainak között. Az előbbi esetében a technológiai kockázatok olyan döntések eredményei, amelyeket magán- vagy állami intézményekben hoznak meg, gazdasági haszonnal járnak, a döntést esélylatolgatás előzte meg, s amelyek esetében a veszélyek a haladás velejárói. A kockázattársadalomban azonban olyan veszélyekkel néz szembe az emberiség, amelyet sem megnevezni, sem kompenzálni nem tud, továbbá kívül esik a jog, a politika és a tudomány területén érvényesülő működési elveken (Beck 2003; 2008).

Szükségszerű, hogy immáron ne is kockázattársadalomról, hanem világgockázati társadalomról beszéljünk. Míg az előbbiben a társadalmi egyenlőtlenségek hierarchikusak voltak, addig napjainkra a kockázatok eloszlása demokratikus. A kockázatok a jog által kontrollálhatatlanok, továbbá piacokat, nemzetállamokat és politikai közösségeket képesek instabillá tenni, egy világveszély-közösség jött létre. Ezzel párhuzamosan a modern korban tekintélyre szert tévő tudós és szakértői közösségek veszítenek autoritásukból és tudásmonopóliumaikból. A tudomány fejlődésével kapcsolatban a laikusok bizonytalanokká válnak, majd szubpolitika formájában egy-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

re inkább növelik kompetenciáikat, hátrahagyva ezzel korábbi laikus énképüket. Ulrich Beck a szubpolitika fogalmát két értelemben használja: egyrészt azt a jelenséget írja le ezzel a fogalommal, amikor a technológia kérdéskörére vonatkozó döntések politikai legitimitás nélkül dőlnek el az ipari társadalmakban. Másrészt a kifejezés egy új politikai kultúrára is utal, amelynek tartalma a modernség ökológiai szempontból történő megújítása, célja pedig, hogy konszenzust hozzon létre a különböző ipari és technológiai létesítmények kapcsán. A világhozzá tartozó társadalomban tehát a félelem általános életérzéssé válik, megszületik a félelemgazdaság.

A világhozzá tartozó társadalom azonban többet jelent, mint a kockázattársadalom tézisei, a világhozzá tartozó nem más, mint a világhozzá tartozó valóság hű megrendezése. A globális kockázatok új kockázattípusként jelennek meg, és a következők ismervel írhatóak le: a delokalizáció, azaz a globális kockázatok indítékai és hatásai nem korlátozódnak egyetlen földrajzi helyre. A delokáció térben, időben és társadalmi szinten egyaránt végbe megy: a kockázatok átlépik a nemzetállamok határait, hosszú látens periódusuk van, illetve komplex lefolyásuk miatt hatásláncolatok sorozatát eredményezik. A globális kockázatok további jellemzője a kiszámíthatatlanság, hiszen következményeik nem láthatóak előre, tulajdonképpen a tudományok által létrehozott nemtudáson és normatív véleménykülönbségeken alapulnak. Végül kompenzálhatatlanok, hiszen szemben az első modernitás káraival, ezek már nem számolhatóak fel (Beck 2008). Az első modernitás zárt, intézményesen megalapozott strukturált rendszerét tehát a második, nyitott, pluralista modernitás váltotta fel, amellyel azonban a kockázatok észlelhetősége és diskurzusai is alapvetően megváltoztak. A kockázatok komplexitása által egy új hatalmi kockázatdiskurzus is kibontakozott, amely szerteágazó hatással van egy-egy társadalom reflexiójára.

KOCKÁZATOK ÉS A TÁRSADALMI GONDOLKODÁS

Mielőtt az előbbi tartalmi kibontásával folytatnám, röviden ismertetném a kockázat és kultúra összefüggésrendszerét. Közös értékei mentén minden kultúra létrehoz egy bizonyos prioritásrendszert, amelyből levezethető, hogy az adott társadalomban mi minősül kockázatnak, mi vált ki szorongást. Egy társadalom reflexív voltát meghatározza, milyen módon válogat a veszélyek sokaságából, mely bizonytalansági tényezőket tüntet ki figyelmével, továbbá milyen módon, mekkora kockázattal lép fel velük szemben. A technikai veszélyek, bizonytalanságok és mindezek kezelésének társadalmi képességei együttesen jellemzik a társadalmi kommunikációs folyamatokat. Szijártó Zsolt szerint „a társadalom szintjén az a kérdés fogalmazódik meg, hogy miképpen hozhatók létre és intézményesíthetők a veszély kezelésének azon társadalmi-kulturális formái, melyek szavatolják a szakmailag megfelelő, társadalmilag elfogadott, tartós kockázatszűrést és ellenőrzést. Így a kockázatos/nem kockázatos, a bizonytalanság/bizonyosság közti határvonal megállapítása minden

KÖZELKÉP – Tanulmányok

társadalomban egy többszereplős kommunikatív folyamat eredménye, ahol a résztvevők két fontosabb kérdésben döntenek: egyrészt diszkurzív meghatározzák, másrészt konszenzuálisan rögzítik azt, hogy melyek a kézben tartható, felelősséggel vállalható s így elfogadható kockázatok; vagyis az elkerülhetetlen károk között lesznek olyanok, melyeket elfogadhatónak definiálnak, s olyanok, amelyeket elutasítanak” (Szijártó 2008: 39). A kockázatprobléma egyidős a modernség történetével és az egyes válságperiódusban, valamint az ezzel járó korszakváltásokban újra és újra előtérbe kerülnek a bizonytalanságok és a veszélyérzet, továbbá az ezekhez köthető új biztonsági rendszerek kiépítése.

A lokalizáltak, a helyben maradt szegények csak kis mértékben érintkeznek azokkal a kutatásokkal és technológiákkal – továbbá értékrend-váltással –, amelyek ezeket a kockázatokat életre hívják. Amennyiben a kockázateszlelés kapcsán annak kulturális elmélete jegyében járunk el, úgy a társadalmi környezetet, az észlelő szubjektumot és a szelekciós elveket egységes rendszernek kell tekintenünk. Ennek alapján minden kockázateszlelés társadalmi filtereken keresztül történik, emellett a társadalmat alkotó különböző kulturális formációkba ágyazódik bele. Mary Douglas a kockázatkezelést egy olyan társadalmi folyamatként értelmezi, amelynek során az adott társadalomban létrejön egy domináns konszenzus, hogy mely veszélyek váltják ki a legnagyobb félelemérzetet és szorongást, továbbá milyen kockázatok felvállalása tekinthető racionálisnak. A továbbiakban azonban az a kérdés adódik, hogyan alakulnak ki a különböző kockázatkultúrák, illetve hogyan jön létre a konszenzus. Douglas szerint ebben a kulturális előítélet játszik nagy szerepet, amely minden társadalmi szerveződés integráns része, és amely dönt, mely kockázatokat kell vállalni, és melyeket lehet elhanyagolni (Szijártó 2008). A kulturális antropológia felől nézve tehát a természettudományok által létrehozott ismeretek, az individuumok szubjektív észlelése és a kultúra együttesen hozzák létre azokat az előítéleteket, ahogyan egy-egy társadalom a kockázatokat észleli. Szijártó Zsolt mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „Az intézmények által közvetített kulturális előfeltételek tehermentesítik az individuumot, aki egyébként képtelen volna a modern társadalom áttekinthetetlen tömegű kockázatát és veszélyeit közvetlenül, minden segítség nélkül megragadni, interpretálni. A kockázatok szociálisan – intézményeken keresztül – közvetített szelekciója megfelelően képes strukturálni a kockázatok individuális észlelését és kezelésmódját; mind a társadalom központi intézményei – a »piac«, illetőleg a »hierarchia« –, mind a társadalom perifériáján található nem hierarchikus, önszerveződésen alapuló, kollektív kultúrák – a »szekták« – specifikus szelekciós mintákat nyújtanak ahhoz, hogyan kell a kockázatokat észlelni” (Szijártó 2008: 52–53). Ulrich Beck ugyanerről úgy gondolkodik, minthogy az általunk ismerni vélt kockázatok, amelyek egyúttal félelemmel is eltöltötenek bennünket, saját magunk, saját kulturális felfogásunk tükröképei (Beck 2008).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A továbbiakban a kockázatészlelést és diskurzust társadalomelméleti keretben vizsgálom. Az előbbieken azért is tartottam szükségesnek a kulturális alapú megközelítés ismertetését, mert a világ fejlett és kevésbé globalizált régiói kockázatészlelési képessége közötti eltérésre igyekeztem rávilágítani. Összességében a lokalizáltak más bizonytalanságokat és kockázatokat észlelnek, noha a globalizáltak és a fejlett országok kockázatainak mellékkövetkezményeivel mindegyiküknek szembeülnie kell.

A KOCKÁZAT ANTAGONIZMUSÁNAK LOGIKÁJA

A továbbiakban tehát a kockázat antagonizmusával (Beck 2008) foglalkozom, továbbá a döntéshozók és az olyan társadalmi csoportok vagy térségek közötti különbségekkel, amelyek a mások által kiváltott kockázatokkal szembesülhetnek, akik ezekről szenvednek.

A kockázatészlelés kulturális antropológiai felfogásának ismertetésével az volt a célom, hogy a kockázat és a társadalmi egyenlőtlenség összefüggését felvezzem, lévén utóbbiak két összetartozó fogalom, a polarizáció és a kirekesztés a kockázat logikájához is tartozik. A kockázat szubsztanciális felfogásához hozzátartozik az aszimmetria, benne rejlik a szemléletmódbeli ellentét. Ulrich Beck mindezt így fogalmazza meg: „A kockázattal együtt jár a kockázati helyzet és kockázati osztályok dichotómiájának inszcenáriójával, amely kettősség egyre jobban kirajzolódik a kockázatnak a világekockázat-társadalomhoz vezető kiteljesedéséhez” (Beck 2008: 174). A kockázat az a helyzet, amely mentén ugyanazt a dolgot egyesek veszélynek, mások kockázatnak látják. A kockázat észlelésének, illetve vállalásának átruházása mögött a következő folyamat áll: minden kockázat egy döntést, azaz egy döntéshozót feltételez, amely során egy aszimmetria alakul ki azok között, akik a kockázatot megfogalmazzák és merészlelnek kockázatni is, és azok között, akik az előbbieket döntéseinek mellékkövetkezményeit saját életükben is viselik. Az egyenlőtlenség már abban is jelentkezik, hogy a döntéshozóknál halmozódik fel eleve a lehetséges haszon és előny, továbbá a társadalomban elfoglalt hatalmi pozíciók révén ők vannak abban a helyzetben, hogy a döntéseket autonóm módon hozzák meg. Mindezt befektetési, tudományos és kutatási szabadság révén tehetik meg. A mellékkövetkezmények kényszerű hordozói ezzel szemben kívül rekednek a döntéshozatalból és annak feltételeiből, sőt azokból az információs hálózatokból is, amely segítségével tudatában lennének milyen egészségkárosító, vagy életüket veszélyeztető hatások érik őket. Utóbbiak a kockázatokkal való szembesülés és észlelés tekintetében kiszolgáltatott helyzetben vannak. Ebbe a csoportba tartoznak a lokalizáltak, a potenciális csavargók, illetve azok a társadalmak, amely a modernitásnak egy korábbi stádiumán állnak, azaz lokálisan még az ipari társadalom kockázatközösségében élnek, és a posztindusztriális társadalmak kockázatait csak mellékkövetkezményként kell elviselniük.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A világgockázat-társadalom szubsztanciája ugyanis a határokon átnyúló kockázatokban rejlik, a kockázatok globalizációjában. Napjaink általános jelensége a veszály exportálása térben és időben egyaránt. Az exportáló országok számára a veszály azért jelentkezhethet mellékkövetkezményként – annak ellenére, hogy döntések és tudatos cselekvések eredője –, mert ezek a szemléletmódok és relevanciafalak épültek ki gondolkodásaikban és jogrendjeikben. A mellékkövetkezmények pedig az alacsony biztonságú és bérű, kevésbé hatékony jogrendű és alacsonyabb etikájú országokban csapódik le. Ehelyütt ismét Ulrich Becket idézem: „Kozmopolita szemszögből a »látens mellékkövetkezmények« szétosztása a jogszegény, marginális, periférikus régiók kizsákmányolásának példáját követi, ahol az állampolgári jog idegen szó, és ahol a politikai elit ezáltal megőrzi pozícióját, vagyis azért, hogy országa nagymértékben ellenállásoktól mentes »mellékkövetkezmény-ország«-ként jöhessen számításba, és a nyereségnövelés céljából átvegyék a »látens«-nek tartott »veszálynövelést«” (Beck 2008: 175). A kockázatokat tehát azokra a térségekre hárítják, ahol azok észlelése vagy a rájuk vonatkozó reflexió kevésbé tud intézményesedni, s éppen az előzőre vonatkozó szűk erőforrásai végett válnak a kockázattársadalmak hálójának részévé. A kockázat és az egyenlőtlenség összefüggésrendszere tehát az igazságosság és konszenzus percepciók különbségét jelenti, ennek azonban előfeltétele egy definíciós küzdelem, amiről Beck így ír: „A társadalmi kockázatok-struktúrában lefektetett, a mi, mint döntéshozók, és mi, mint az élő mellékkövetkezmények közötti, antagonisztikus konfliktusdinamikát legkésőbb akkor tekintik társadalmilag feltételezett és megváltoztatható uralmi és hatalmi viszonyoknak, amikor a döntéshozók »kockázati osztályhelyzete« egybeesik a kockázat definíciós viszonyai és definíciós eszközei feletti hatalommal, és erre nyilvánosan reagálnak. A kockázatot társadalmilag és politikailag lehet és kell megfogalmazni és előállítani, rejtetten vagy nyíltan, kisbetűvel, vagy nagybetűvel írhatjuk őket, az éppenséggel mozgékony tudományos és jogi normák szerint lehet őket felismerni és elismerni, vagy éppen tagadni – aszerint, hogy ki rendelkezik a definíciós viszonyok és definíciós eszközök felett” (Beck 2008: 176). A késő modern társadalmak komplexitása, illetve a korábban ismertetett kockázati rendszer sajátossága miatt lehetetlen a kockázat okának azonosítása. Ennek következménye a már említett definíciós küzdelem, hiszen egy meghatározásnak valóságkonstruáló ereje is van. Aki ebben a küzdelemben felülke-rekedik, az hozza létre azt a kockázatvalóságot, amelyen keresztül a kockázatok a nyilvánosságban megjelennek. Ennek jelentősége abban áll, hogy egy kockázatvalóság konstruálója jelöli ki a kockázatban érintett csoportot, határozza meg nagyságát, következményeit és magát a kockázatot is (Szijártó 1998).

Beck felhívja arra is a figyelmet, hogy amennyiben a kockázatot a reflexív modernitás elkerülhetetlen strukturális feltételének fogjuk fel, úgy kritikával kell illetni a szakértői gondolkodást. Minden ilyen tárgyú gondolkodás ugyanis kötődik egy rejtett morálhoz, politikához és uralomhoz. Ebből következik, hogy a kockázatok

KÖZELKÉP – Tanulmányok

jóval többet jelentenek, mint egy-egy esemény valószínűségének terméke, amelyet a várakozások és a lehetséges károk relációjában vizsgálunk. A kockázatok a világtársadalmi hatalmi viszonyok tükrében kialakuló társadalmilag konstruált és megrendezett jelenségek, amelyek meghatározásához egyeseknek van kapacitása, másoknak nincs. A kockázat reflexivitásából így csak azok profitálhatnak, akik az új egyenlőtenség fenti pozíciójában vannak, azaz akiknek van hatalmuk ahhoz, hogy az általuk létrehozott konfliktusokat meghatározzák, és áttolják a definíciós küzdelemből kizártakra. A kockázat így válik a hatalom és az uralom szinonimájává. Azaz „ahogyan a kockázat kognitív sémája nemcsak a módját szabja meg annak, hogyan értelmezzék tapasztalataikat az emberek, és milyennek lássák világukat, hanem azt is behatárolja, mire irányuljanak cselekedeteik, s így megkezdődik a valóság szétválasztása ellentétes világokra (ez visszatükröződik különböző tudományos diszciplínák eltérő kockázattelfogásában is). Az egyik oldalon a modernizmus világot mint »opportunity«-t, mint esélyt fogják fel, és így működtetik azt, s a látásmódra és potenciális előnyökre irányul a döntéshozók figyelme, legyen szó az egyénről, vagy vállalkozásról, államról, vallásról. Ezek a döntéshozók »mellékkövetkezménynek« tartják azt, ami másokra terheket ró. A másik oldalon a modernizáció az egyén társadalmi életének problematikus, kétséges, sőt elfogadhatatlan veszélyeztetéseként jelenik meg, amit a többiek döntései okoznak” (Beck 2008: 196). Mivel a kockázatok a világtársadalomban kultúrafüggő politikai ellentétek és materiális pusztítások keresztüztüében jönnek létre, a társadalmi kockázatdefiníciókhoz és kockázatdiskurzusokhoz kapcsolódó versenyt és dichotóm konfliktuslogikát sem a gazdaságra, sem a politikára, sem a nemzeti szintésre nem lehet redukálni. Ezzel párhuzamosan a kockázatkezelést sem lehet nemzetállami szinten lefolytatni, hiszen egy szuverenitását és politikai cselekvőképességét bizonyos tekintetben elvesztett nemzetállami keret nem alkalmas a globális kockázatok egyszemélyes kezelésére. A bizalmatlanság politikai gazdaságtana jelentős mértékben átalakította a nemzetállamok és gazdaságok önképét, s befolyásolta jövőbeni szerepvállalásaikat. A kockázattársadalom színtere a transznacionális vállalkozások zsarolási és hatalmi játszmainak. Beck nem abban látja a gazdasági globalizáció visszaágait, hogy a területen kívüliséget szerzett tőke egyik országból a másik, olcsóbb bérű országba vándorol, hanem a fenyegetésben, amely a politikai döntéshozókat és érdekképviselőket arra kényszeríti, hogy a még rosszabb következmények elkerülése végett, eleget tegyenek a globalizmus hatalmi potenciáljának. Ez a szemantikai hegemonia a globalizmus ideológiája. Az állampiac gazdasági egyensúlytalansága és a makrogazdaság alakításától való megfosztása azt eredményezte, hogy a gazdaság szinte ténylegesen a politikamentesség területévé vált. A politikamentesség hirdetése a neoliberális globalizmus lényege. Beck azt elismeri, hogy a gazdasági globalizáció politikai vállalkozás, a globalizmust azonban a neoliberális szemléletű hatalmi elit számára tartja fenn.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A bizonytalanság politikai gazdaságtanával előállt az is, hogy egyrészt az intelligens, digitális technológiák felhasználása következtében csökkent a munka iránti kereslet, másrészt a globalizáció következtében növekedett a munkaerő-kínálat. A munkán alapuló kapitalizmus után az alkalmosság és az informális jelleg áthatja a munkaerőpiacot, és egy olyan „patchwork-szerű társadalmi szerkezet” van elterjedőben, amelynek fő jellemzője az életutak, életmódok és munkaformák sokfélesége, áttekinthetlensége és bizonytalansága (Beck 2006). Minél több a flexibilis munkakör, annál gyorsabban alakul át a klasszikus munkára épülő társadalom kockázattársadalommá, amelyben az egyéni életutak, illetve a politikai és állami intézkedések egyáltalán nem kalkulálhatóak (Beck 2006). Az individualizálódó munka iránti kereslet növekedésével a társadalmi egyenlőtlenségek is további változókkal bővülnek: „az egyértelműség hiányának politikai gazdaságtana, eltérően a proletariátus és a polgárság osztálytársadalmától, nem a sem-sem, hanem a mind-mind kultúráját teremti meg. Ami először is azt jelenti: a fent és a lent nem polarizálódik egyértelműen, hanem átfedi egymást, és nézőpont szerinti gazdasággá vagy szegénységgé, vagy ideiglenes gazdagsággá, vagy az alkalmosnak megfelelő kombinációjú egzisztenciaformákká olvad össze” (Beck 2006: 30).

A jövedelemszerző munka a modern ember önigazolásának egyik legfontosabb terepe. Ezen folyamat negatív irányú változása szorongási tendenciákat hív életre, szorongást a gazdasági és kulturális globalizáció teremtette munkaerőpiaci helyzet-től és az identitás elvesztése miatt. Erre a megoldás csak egy flexibilis, beágyazottságot nélkülöző individuum lehet, amely egy reflexív individualizációs folyamatot előfeltételez. A késő modern társadalomban a szorongás és az individualizáció egymás párjai, amely összefüggést a globalizáció csak felerősített, s amely napjainkban bizonyos társadalmi csoportok, akár generációkon átívelően is az új *condition humaine* is lehet.

Összegzés

A tanulmány késő modern teoretikusok elméleti kereteiben tárgyalja a globalizáció értelmezését, az identitásnak globális folyamatokkal bekövetkező fordulatát kiegészítve a (világ)kockázati társadalom aktualitásával. A migráció és mobilitás késő modern, Zygmunt Baumanra támaszkodó tipológiai („turisták”, „csavargók”), továbbá a kockázatok megosztásának egyenlőtlensége folytán egyértelművé lehet, hogy egyrészt kétségkívül igaz, hogy a sokszoros rétegződéssel és fragmentációval bíró társadalmak egyes társadalmi csoportjai a második modernitás egyénileg vagy közösségekkel kezelhető, vagy annak észlelt kockázataival járó talaján élnek. Másrészt más közösségek (azt alkotó egyének) még az első modernitás világában élnek, vagy ami éppen környezetükből, munkaszervezeti beágyazottságukból, lakóhelyük térsé-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

géből felszívódott, és a másodikat csak a technológia által hálózatába szervezett világ jelzi.

Bauman szerint a csavargók káoszszerű és jelentés nélküli vándorlása az, amely a döntéshozókat egy új, államilag igazgatott társadalmi rend melletti kiállásra sarkallja, s ezáltal mindennél jobban érzékeljük azt a bizonytalanságot, amely ma körülvesz bennünket, s ahogyan a lokalizált szegénység és a háborús konfliktusok szülte áramlások lefegyverzik a korábban döntéseket is hozni képes vezetőket.

A világgockázat-társadalom szubsztanciája a határokon átnyúló kockázatokban rejlik, vagyis a kockázatok globalizációjában. Lehet ez a klímaváltozás, a terrorizmus, a bűnözés, vagy egy gazdasági krízis, egy földrészeken átívelő geopolitikai instabilitás. Ezt még súlyosbít(hat)ja az a „tény” – már amennyiben beszélhetünk tényekről a késő modernitásban –, hogy a fejletlenek, a lokalizáltak más bizonytalanságokat és kockázatokat észlelnek, noha a fejlett országok és globalizáltak kockázatainak a mellékkövetkezményeivel mindegyiküknek szembesülni kell. A tanulmány célja annak bizonyítása volt, hogy kockázatok hatványozódása és előre nem láthatatlansága okán is a nemtudás politikai rendszerében élünk. Ilyen modernitás (és politikai) kondíciók esetén nyeri el értelmét a kételyekre alapozott politika. Ulrich Beck viszont hangsúlyozza: a kockázattársadalom nem összetévesztendő a katasztrófatársadalommal. Utóbbi már a „túl késő” társadalma.

Irodalom

- Barrere, Anne – Martucelli, Danilo (2008): A modernitás és a mobilitás elképzelései. In: Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban.* L'Harmattan, Budapest
- Bauman, Zygmunt (2004): A zarándok és leszármazottjai: sétálók, csavargók és turisták. In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen – Variációk Simmeltől Derridáig.* Csokonai, Debrecen
- Bauman, Zygmunt (2002): *Globalizáció. A társadalmi következmények.* Szukits, Szeged
- Bauman, Zygmunt (2001): Identitás és globalizáció. In: *Magyar Lettre International*, 7(3): 11–13.
- Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity.* Routledge, London
- Bauman, Zygmunt (2008): Munka. In: *Café Babel*, 17(1): 11–23.
- Bauman, Zygmunt (1993): Van-e posztmodern szociológia? In: *Replika*, 4(1–2): 7–21.
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Beck, Ulrich (2009): *A munka szép új világa*. Belvedere, Szeged
- Beck, Ulrich (2006): *A választás tétje*. Belvedere, Szeged
- Beck Ulrich (2005): *Mi a globalizáció?* Belvedere, Szeged
- Beck, Ulrich (1997): Túl renden és osztályon? In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest
- Beck, Ulrich (2008): *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Belvedere, Szeged
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve (2007): *The New Spirit of Capitalism*. Verso, London
- Csuka Gyöngyi – Török Ádám (szerk.) [2015]: Az Európába irányuló és 2015-től felgyorsult migráció tényezői, irányai és kilátásai. Magyar Tudományos Akadémia. Elérhető: http://mta.hu/data/cikkek/106/1060/cikk-106072/_europabairanyulo.pdf. (Letöltés ideje: 2016. 05. 01.)
- Fáber Ágoston (2007): A kapitalizmus új szelleme – a társadalmi egyenlőtlenségek új dimenziói. Elméleti áttekintés és kizsákmányolás alapú rétegződésmódel. In: *Replika*, 2007/3: 147–162.
- Giddens, Anthony (1994): Living in a Post-Traditional Society. In: Beck, Ulrich – Anthony Giddens – Scott Lash (szerk.): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford
- Giddens, Anthony (2005): *Elszabadult világ*. Napvilág, Budapest
- Giddens, Anthony (2013a): A strukturáció elmélete. Bernd Kiefling interjúja. In: *Replika*, 2013/1: 11–25.
- Giddens, Anthony (2013b): Élet a poszttradicionális társadalmakban. In: *Replika*, 2013/2: 55–95.
- Giddens, Anthony (2013c): A késő modernitás körvonalai. In: *Replika*, 2013/2: 113–130.
- Hartmann, Martin – Axel Honneth (2007): A kapitalizmus paradoxonjai. Kutatási program. In: *Replika*, 16 (2): 117–133.
- Lash, Scott (1994): Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community. In: Beck, Ulrich – Anthony Giddens – Scott Lash (szerk.): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford
- Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet (2014): Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. In: *Szociológiai Szemle*, 2014/3: 18–60.
- Sassen, Saskia (2006): Új globális osztályok és politikai implikációik. In: Giddens, Anthony – Patrick Diamond: *Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről*. Napvilág, Budapest

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Sik Domonkos (2015): *A modernitás rétegei*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Sik Domonkos (2013): Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. In: *Rep-
lika*, 2013/1: 131–144.
- Szijártó Zsolt (2008): *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat,
Budapest